

Особливості міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення

Tychyna K. O. Specifics of the interpersonal relationships in families parenting children of senior preschool age with severe speech disorders / K. O. Tychyna // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 41. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 360–370.

K. O. Tychyna. Specifics of the interpersonal relationships in families parenting children of senior preschool age with severe speech disorders. The theoretical analysis of the problem on interpersonal family relationships is made in the article. The definition of «interpersonal family relationships» is proposed and its indexes of formation are distinguished. They are united into the following components: cognitive, emotional and behavioral. It is focused the importance of the interconnection of the components of the system of interpersonal relations in the families parenting children with severe speech disorders. It is determined that the purposeful studies of the cognitive, emotional and behavioral components of the system of interpersonal relationships in families parenting children with severe speech disorders from the standpoint of both parents and children are left out of the focus of the specialists. The diagnostic methods of interpersonal relations in families parenting the children of the senior preschool age with serious speech disorders are proposed. The generalization of the peculiarities of all indicators of the system of interpersonal family relationships gave grounds to establish that, the factors of the positive social assessment and traumatization from the situation of the birth and upbringing of the child with speech development disorders significantly influences on mothers of children with severe speech disorders. It has been established that parents of children with severe speech disorders have a higher degree of dissatisfaction with marital and child-parent relationships and a high tendency to underestimate their awareness concerning the peculiarities of their child. It is expressed in the unstable perceptions of children with severe speech disorders concerning the hierarchy and the family roles of interpersonal family relationships and the imbalance of harmonious emotional family relationships. It is stated that the presence of positive family interaction does

not meet the needs of the child with severe speech disorders of communications and joint activities, which is significantly influenced by differences in parents' position on interaction with the child. It is concluded that the qualitative and quantitative characteristics of the cognitive, emotional and behavioral components of all stages of the analysis of the confirmatory study represent a close interconnection of all the results, which became a generalized characteristic of the sphere of interpersonal relationships in families parenting children with severe speech disorders.

Key words: family, interpersonal family relationships, child-parenting relationships, preschool age, severe speech disorders, components of the system of interpersonal family relationships, psychological diagnostics, projective techniques.

К. О. Тичина. Особливості міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми міжособистісних сімейних стосунків. Запропоновано визначення поняття «міжособистісні сімейні стосунки» та виокремлено його показники сформованості, об'єднані у компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Наголошено на важливості взаємозв'язку компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із тяжкими порушеннями мовлення. Засвідчено, що цілеспрямовані дослідження когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ, із позиції як батьків, так і дітей залишилися поза увагою фахівців. Представлено діагностичні методики міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Узагальнення особливостей усіх показників системи міжособистісних сімейних стосунків дало підстави встановити, що значний вплив на матерів дітей із ТПМ мають чинники бажаності позитивної соціальної оцінки і травматизації від ситуації народження та виховання дитини з порушеннями мовленнєвого розвитку. Встановлено, що батьки дітей із ТПМ мають більший ступінь незадоволеності подружніми та дитячо-батьківськими стосунками і високу тенденцію до низької оцінки своєї обізнаності щодо особливостей дитини, що виражається у нестійких уявленнях дітей із ТПМ про ієрархію та сімейні ролі міжособистісних сімейних стосунків і дисбаланс гармонійних емоційних стосунків у сім'ї. Констатовано, що наявність позитивної взаємодії у сім'ї не задовольняє потреби дитини з ТПМ у сфері спілкування і спільної діяльності, на що значно впливає розходження позиції батьків щодо взаємодії з дитиною. Доведено, що народження дитини з ТПМ якісно впливає на зміну підтипу як подружніх, так і, згодом, дитячо-батьківських міжособистісних сімейних стосунків. Зроблено висновок, що якісні та кількісні характеристики когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів на всіх етапах аналізу констатувального дослідження репрезентують тісний взаємо-

зв'язок усіх результатів, що стало узагальненою характеристикою сфери міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ.

Ключові слова: сім'я, міжособистісні сімейні стосунки, дитячо-батьківські стосунки, дошкільний вік, тяжкі порушення мовлення, психодіагностика, компоненти системи міжособистісних сімейних стосунків.

Постановка проблеми. Дослідники в галузі педагогіки (А. Макаренко, Б. Нікітін, О. Нікітіна, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Л. Фесюкова, R. Campbell, B. Spock та ін.) і психології (В. Дружинін, М. Семаго, А. Співаковська, В. Столін, Е. Schifer та ін.) звертають особливу увагу на механізми виникнення та шляхи вирішення соціально-психологічних проблем у міжособистісних стосунках різних представників сучасного суспільства (Г. Абрамова, Г. Андреева, Н. Ануфрієва, С. Духновський, Н. Єрмакова, Т. Зелінська, Є. Ільїн, М. Каган, Н. Казарінова, О. Корнєв, А. Коваленко, В. Куніцина, М. Обозов, E. Berne, J. Clark, J. Mills). Водночас, чіткого та єдиного визначення міжособистісних стосунків немає, різниця пов'язана з тим сегментом діяльності, у якому формується це поняття. В одному випадку визначення слідує із запиту консультативної й теоретичної практики, в іншому – із запиту експериментально-дослідної практики. Детальний аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що вагомим середовищем формування міжособистісних стосунків виступає сім'я, тому вбачаємо доцільним дотримуватись експериментально-дослідної практики і розглянути більш вузьке поняття «міжособистісні сімейні стосунки», що є актуальним у межах нашого дослідження [1; 8; 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжособистісні сімейні стосунки розглядаються як взаємостосунки між подружжям, між батьками й дітьми та між сіблінгами з різних позицій: з одного боку – в межах діади «батьки – дитина», а з іншого боку – «дитина – батьки – сіблінг» (В. Дружинін, І. Рахманіна, М. Семаго, А. Співаковська, В. Столін, М. Ainsworth, J. Bowlby, E. Erikson, A. Freud, M. Klein, M. Mahler, E. Schifer, D. Winnicott) [3; 11].

У контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне розглядати окреслене поняття як систему взаємовідносин, що включають у себе подружні, дитячо-батьківські та сіблінгові стосунки, які об'єктивно проявляються в характері та способах взаємодії учасників у процесі комунікації й спільної діяльності в межах мікросім'ї та середовища і мають спільну мету.

Вищезазначене містить такі показники: подібність сімейних цінностей і традицій, ціннісно-орієнтаційна єдність і гнучкість; сімейні функції відповідають ролям, відсутність конфліктів між роллю й особистістю; структура сім'ї є ієрархічно побудованою, де відповідальність беруть на себе батьки, а діти підпорядковуються їм; реалізується здійснення очікувань членів сім'ї відносно один одного; здатність до вирішення конфліктів; відновлення соціально-психологічного клімату сім'ї після перебування в кризовому середовищі; прагнення зберегти комфортні емоційні сімейні стосунки; протистояння сімейним проблемам відкрито та всіма членами сім'ї; позитивне емоційне ставлення всіх членів родини відносно один одного; бажання прислухатися один до одного, допомагати один одному; адекватна ситуації реакція на поведінку й емоції один одного; позитивний емоційний супровід процесу взаємодії та спілкування між учасниками; ефективні стилі й типи виховання дитини у сім'ї; спрямованість на обізнаність про життя один одного. Зв'язок між ними здійснюється через когнітивну, емоційну та поведінкову складові, які є психологічними формами прояву міжособистісних взаємин у родині. У межах нашого дослідження виокремлені складові виступатимуть компонентами системи міжособистісних сімейних стосунків: когнітивним, емоційним і поведінковим [1; 3; 5; 11].

Обмеженість засобів комунікативної взаємодії дітей із важкими порушеннями мовлення впливає на міжособистісні стосунки з оточуючими (однолітки, сім'я), що негативно позначається на пізнавальній сфері, емоційному стані та відображається в поведінці дитини з ТПМ. Це демонструє взаємозв'язок компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із важкими порушеннями мовлення.

Детальний аналіз літератури засвідчив наявність наукових досліджень окремих показників компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ: батьківські установки (А. Співаковська), особистісні цінності батьків (Т. Адеева), емоційне ставлення батьків (О. Хорошева), стани у батьків дітей із ТПМ (С. Векілова, Л. Дика, Є. Кузьмін, А. Прохоров), подолання «батьківського стресу» (Л. Пастухова), емоційний контакт між батьками та дитиною (В. Кисличенко, С. Конопляста, Л. Харькова), вплив особливих психічних станів батьків на дитину з ТПМ (В. Кондратенко), труднощі в комунікації та взаємодії всіх членів родини (Т. Кожанова, С. Конопляста,

І. Мартиненко, І. Марченко, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет) [6; 7; 9; 10; 13].

Аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури дає змогу зробити висновок, що цілеспрямовані дослідження когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ, із позиції як батьків, так і дітей залишилися поза увагою фахівців. Цей факт спонукав нас до подальшої експериментальної перевірки висунутих положень.

Мета дослідження – з'ясувати особливості міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення з позиції компонентів системи міжособистісних сімейних стосунків.

Відповідно до мети були визначені такі завдання: з'ясувати особливості ієрархії міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з ТПМ; уточнити уявлення дітей старшого дошкільного віку з ТПМ та їхніх батьків про роль і значення кожного з членів сім'ї; вивчити взаємне емоційне ставлення дітей старшого дошкільного віку з ТПМ та їхніх батьків; визначити форми, способи міжособистісного спілкування у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ; визначити типи міжособистісних стосунків (подружніх, дитячо-батьківських) у сім'ях, які виховують дітей старшого дошкільного віку з ТПМ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до поставленої мети і завдань дослідження було використано такі експериментальні методики: «Сходинки» [12], «Пошта» [4], «Кінетичний малюнок сім'ї» [2], анкета дослідження особливостей емоційної сторони дитячо-батьківських взаємостосунків О. Захарової [5], соціограма «Моя сім'я» [12], авторський опитувальник батьківського ставлення до дитини.

У дослідженні взяли участь 70 сімей, які виховують дітей із ТПМ, та 67 сімей, які виховують дітей із НМР старшого дошкільного віку.

Аналіз результатів психодіагностики міжособистісних сімейних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ та НМР, дає підстави зробити такі висновки про особливості функціонування сім'ї як системи з точки зору кожного компонента: когнітивного, емоційного й поведінкового з позиції оцінки дитини, матері та батька.

Когнітивний компонент системи міжособистісних сімейних стосунків має такі характеристики показників: діти з ТПМ ха-

рактизуються нестійкими уявленнями про ієрархію міжособистісних сімейних стосунків і виразною суперечністю цих уявлень, ніж діти з НМР. Це проявляється у виборах дітей із ТПМ матері та батька як значущих фігур і на високому, і на низькому рівнях, що не спостерігається у дітей із НМР. Уявлення дітей із ТПМ про сімейні ролі також має виразно більший ступінь неадекватності порівняно з дітьми з НМР.

Із позиції матерів характеристика когнітивного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків виглядає так: матері дітей із ТПМ демонструють свою реалізацію рольової функції у подружжі з більшим ступенем суперечності та категоричності в оцінках, ніж матері дітей із НМР. Реалізація рольової функції у дитячо-батьківських стосунках матерів дітей із ТПМ характеризується більшою кількістю оцінок за середнім рівнем (41,4%), а матерів дітей із НМР – за низьким (38,8%). Така ситуація може відображати більше прагнення матерів дітей із ТПМ ефективніше реалізовувати себе у ролі матері. Матері дітей із ТПМ демонструють більший ступінь активності у формуванні міжособистісних подружніх стосунків (68,6%), ніж матері дітей із НМР (59,7%). Водночас результати засвідчують, що значний відсоток матерів дітей із ТПМ (12,8%) незадоволені ступенем успішності міжособистісних подружніх стосунків та оцінують їх на низькому рівні, що розкриває суперечливість в оцінках матерів дітей із НМР (9%). Динаміка міжособистісних дитячо-батьківських стосунків оцінена матерями дітей із ТПМ з виразно більшою позитивною тенденцією. Серед матерів дітей із ТПМ не виявлено низьких оцінок себе за показником «ступінь обізнаності в інтересах і потребах дитини», що може свідчити про категоричність материнської позиції та прагнення заперечити власну некомпетентність як матері.

У свою чергу, батьки дітей із ТПМ оцінюють реалізацію рольової функції у подружжі з більшою частотою на середньому (40%) та низькому (11,4%) рівнях і з меншою частотою на високому рівні (48,6%), ніж батьки дітей із НМР (високий рівень – 64,2%, середній – 26,9%, низький – 9%). Реалізація рольової функції у дитячо-батьківських стосунках батьків дітей із ТПМ характеризується більшою оцінкою за низьким рівнем (32,9%), ніж батьків дітей із НМР (25,4%). Така ситуація відображає більший ступінь незадоволеності батьками дітей із ТПМ міжособистісними стосунками у подружжі та з дітьми. Батьки дітей із ТПМ та НМР демонструють наближено однаковий ступінь

активності у формуванні міжособистісних подружніх стосунків. Динаміка міжособистісних дитячо-батьківських стосунків оцінена батьками дітей із ТПМ у більшості випадків на середньому (34,3%) і низькому рівнях (38,6%), у батьків дітей із НМР переважає високий – 43,3%. Така ситуація засвідчує наявність серед батьків дітей із ТПМ виразної тенденції до незадоволеності динамікою міжособистісних подружніх і дитячо-батьківських стосунків. Ступінь обізнаності батьків дітей із ТПМ з інтересами та потребами дитини характеризується високою тенденцією до самооцінки на нижчому рівні (високий рівень – 58,6%, середній – 38,6%, низький – 2,8%), ніж у батьків дітей із НМР (високий рівень – 70,1%, середній – 29,9%).

У структурі емоційного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків встановлено таку специфіку показників. Діти з ТПМ характеризуються нестійким, амбівалентним сприйманням ставлення членів родини та виразною суперечністю цього сприймання. Це проявляється у виборах дітей із ТПМ матері та бабусі як значущих фігур і на високому, і на низькому рівнях, а також у протиставленні сприймання позитивного ставлення матері та батька – негативному.

Емоційне тло взаємодії представлене в різних конструктивних і деструктивних характеристиках: діти з ТПМ надають сильну емоційну значущість батьку, що проявляється у протиріччях переваги негативного емоційного тла взаємодії над позитивним; натомість емоційна значущість матері проявляється у перевазі позитивного тла взаємодії над негативним.

Показник «емоційна складова близькості у родині» проявляється так: у дітей із НМР переважають гармонійні емоційні стосунки, що підтверджено високим рівнем прояву сприятливої сімейної ситуації та низьким – ворожості, тривожності й неповноцінності в сімейних стосунках; натомість у дітей із ТПМ спостерігається дисбаланс між цими показниками.

Суперечливі якісні характеристики батьків дітей із ТПМ репрезентовано за показником «здатність розпізнавати емоційні стани дитини»: матері дітей із ТПМ демонструють більшу дезорієнтацію в розпізнаванні емоційного стану (сер. знач. 4,14), ніж матері дітей із НМР (сер. знач. 4,21), але все одно краще, ніж чоловіки. Варто зазначити, що батьки дітей із ТПМ (сер. знач. 3,95), на відміну від батьків дітей із НМР (сер. знач. 3,82), демонструють більшу готовність до сприймання емоційного стану дитини без розуміння причин цього стану.

Протиріччя характеристик здатності приймати і співпереживати своїй дитині у матерів виражається психологічним дискомфортом, а саме внутрішнім конфліктом між безумовним прийняттям порушення дитини (сер. знач. 4,11) порівняно з матеріями дітей із НМР (сер. знач. 3,91), і вмінням адекватно проявляти почуття (матері дітей із ТПМ – сер. знач. 4,10; матері дітей із НМР – сер. знач. 5,13), у тому числі співпереживання, стосовно особливостей її розвитку. Батьки дітей із ТПМ більшою мірою демонструють співпереживання (сер. знач. 4,18), ніж батьки дітей із НМР (сер. знач. 4,02).

Якісна характеристика батьківського ставлення до дитини тісно пов'язана з умінням приймати і співпереживати їй: готовність до безумовного прийняття особливостей дитини демонструють матері та батьки дітей із ТПМ, однак аналіз результатів їхніх анкет репрезентує якісно нижчий рівень усвідомлення свого ставлення до дітей із ТПМ (високий рівень – 21,4%, середній – 63,6%, низький – 15%), на відміну від матерів і батьків дітей із НМР (високий рівень – 41,8%, середній – 54,5%, низький – 3,7%).

Характеристики поведінкового компонента системи міжособистісних сімейних стосунків можна представити таким чином. Діти з ТПМ демонструють амбівалентні показники взаємодії з членами родини: ігнорування з боку батьків і матерів, на відміну від тісної взаємодії з сиблінгами; при цьому наявність позитивної взаємодії не задовольняє потреби дитини з ТПМ у сфері спілкування і спільної діяльності. Вищезазначене посилює чинник конфліктності міжособистісної взаємодії у сім'ї, що призводить до труднощів у спілкуванні з різним ступенем прояву.

Поведінковий компонент системи міжособистісних сімейних стосунків із позиції матерів і батьків дітей із ТПМ та НМР має такі якісні особливості: розходження позиції батьків щодо взаємодії з дитиною, де матері дітей із ТПМ прискіпливіше ставляться до своєї взаємодії з нею (високий рівень – 78,6%, середній – 21,4%), на відміну від чоловіків, які є менш вимогливими до цієї взаємодії (високий рівень – 84,3%, середній – 15,7%). Однак вагомим є недостатній тілесний контакт матері та дитини з ТПМ, що є важливим параметром оцінки взаємодії як показника поведінкового компонента.

Суперечності між учасниками міжособистісних сімейних стосунків продемонстровано під час аналізу типів подружніх і дитячо-батьківських стосунків, які репрезентували суттєві зміни до і після народження дитини з ТПМ. Так, до народження ди-

тини з ТПМ з боку матері переважає партнерський тип подружніх стосунків, який залишається незмінним, але змінює якісну характеристику подружніх стосунків у зміні їхнього підтипу, а дитячо-батьківських – на дисгармонію за рахунок порушення сімейної ієрархії (батьки підпорядковуються дитині). З боку батька подружні стосунки до народження дитини з ТПМ характеризуються переважанням партнерського і симбіотичного типів, що трансформуються у дисгармонію сімейної ієрархії дитячо-батьківських стосунків після народження дитини означеної категорії.

Висновки. Узагальнення особливостей усіх показників системи міжособистісних сімейних стосунків засвідчує значний вплив на матерів дітей із ТПМ чинників бажаності позитивної соціальної оцінки й травматизації від ситуації народження та виховання дитини з порушеннями мовленнєвого розвитку; за оцінкою батьків дітей із ТПМ – більший ступінь незадоволеності подружніми та дитячо-батьківськими стосунками й високу тенденцію до низької оцінки своєї обізнаності щодо особливостей дитини. Вищезазначене виражається у нестійких уявленнях дітей із ТПМ про ієрархію та сімейні ролі міжособистісних сімейних стосунків і дисбаланс гармонійних емоційних стосунків у сім'ї. Наявність позитивної взаємодії у сім'ї не задовольняє потреби дитини з ТПМ у сфері спілкування і спільної діяльності, на що значно впливає розходження позиції батьків щодо взаємодії з дитиною. У свою чергу, народження дитини з ТПМ якісно впливає на зміну підтипу як подружніх, так і, згодом, дитячо-батьківських міжособистісних сімейних стосунків.

Отже, якісні та кількісні характеристики когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів на всіх етапах аналізу констатувального дослідження репрезентували тісний взаємозв'язок усіх результатів, що стало узагальненою характеристикою сфери міжособистісних стосунків у сім'ях, які виховують дітей із ТПМ.

Перспективою подальших розвідок цієї проблеми є розробка програми формування гармонійних міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із тяжкими порушеннями мовлення.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. В. Семейная психология : учеб. пособие / Г. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Бернс Р. С. Кинетический рисунок семьи: введение в понимание детей через кинетические рисунки / Р. С. Бернс, С. Х. Кауфман. – Москва : Смысл, 2000. – 146 с.

3. Боулби Дж. Детям – любовь и заботу / Дж. Боулби // Психология развития. Хрестоматия. – СПб. : Питер, 2001. – С. 127–139.
4. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты / А. Л. Венгер. – Москва : Владос-Пресс, 2003. – 160 с.
5. Захарова Г. И. Психология семейных отношений : учеб. пособие / Г. И. Захарова. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2009. – 63 с.
6. Кисличенко В. А. Логопедичний супровід сім'ї, в якій виховується дитина з порушеннями мовлення : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / В. А. Кисличенко. – К., 2011. – 20 с.
7. Кондратенко В. Заїкання: феноменологія та основні напрями реабілітації : посіб. для вищих навч. закладів / В. Кондратенко, В. Ломоносов. – Київ, 2006. – 70 с.
8. Куницына В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
9. Мартиненко І. В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення : монографія / І. В. Мартиненко. – К. : ДІА, 2016. – 308 с.
10. Марченко І. С. Особливості логопедичної роботи з дітьми дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення / І. С. Марченко // Логопедія: Науково-методичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 52–56.
11. Спиваковская А. С. Обоснование психологической коррекции неадекватных родительских позиций / А. С. Спиваковская // Семья и формирование личности / под ред. А. А. Бодалева. – М., 1981. – С. 38–45.
12. Ткачева В. В. Технологии психологического изучения семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии [Электронный ресурс] / В. В. Ткачева // УМК «Психология». – 2006. – Режим доступа : <http://sdo.mgaps.ru/books/K17/M13/p2/1.pdf>.
13. Хорошева Е. В. Сравнительное исследование семей, имеющих ребенка с нормативным и нарушенным развитием / Е. В. Хорошева // Психологическая наука и образование. – 2010. – № 5. – С. 52–59.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Andreeva G. V. Semejnaja psihologija : ucheb. posobie / G. V. Andreeva. – SPb. : Rech', 2004. – 244 с.

2. Berns R. S. Kineticheskij risunok sem'i: vvedenie v ponimanie detej cherez kineticheskie risunki / R. S. Berns, S. H. Kaufman. – Moskva : Smysl, 2000. – 146 s.
3. Boulbi Dzh. Detjam – ljubov' i zabotu / Dzh. Boulbi // Psihologija razvitija. Hrestomatija. – SPb. : Piter, 2001. – S. 127–139.
4. Venger A. L. Psihologicheskie risunochnye testy / A. L. Venger. – Moskva : Vlados-Press, 2003. – 160 s.
5. Zaharova G. I. Psihologija semejnyh otnoshenij : ucheb. posobie / G. I. Zaharova. – Cheljabinsk : Izd-vo JuUrGU, 2009. – 63 s.
6. Kyslychenko V. A. Logopedychnyj suprovod sim'i', v jakij vyhovujet'sja dytyna z porushennjamy movlennja : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.03 / V. A. Kyslychenko. – K., 2011. – 20 s.
7. Kondratenko V. Zai'kannja: fenomenologija ta osnovni naprjamy rehabilitacii' : posib. dlja vyshhyh navch. zakladiv / V. Kondratenko, V. Lomonosov. – Kyiv, 2006. – 70 s.
8. Kunicyna V. N. Mezhluchnostnoe obshhenie / V. N. Kunicyna, N. V. Kazarinova, V. M. Pogol'sha. – SPb. : Piter, 2001. – 544 s.
9. Martynenko I. V. Osoblyvosti komunikatyvnoi' dijalnosti ditej starshogo doshkil'nogo viku iz systemnyh porushennjamy movlennja : monografija / I. V. Martynenko. – K. : DIA, 2016. – 308 s.
10. Marchenko I. S. Osoblyvosti logopedychnoi' roboty z dit'my doshkil'nogo viku z tjazhkymy porushennjamy movlennja / I. S. Marchenko // Logopedija: Naukovo-metodychnyj zhurnal. – 2013. – № 3. – S. 52–56.
11. Spivakovskaya A. S. Obosnovanie psihologicheskoi korrekcii neadekvatnyh roditel'skih pozicij // Sem'ja i formirovanie lichnosti / pod red. A. A. Bodaleva. – M., 1981. – S. 38–45.
12. Tkacheva V. V. Tehnologii psihologicheskogo izuchenija semej, vospityvajushchih detej s otklonenijami v razvitii [Jelektronnyj resurs] / V. V. Tkacheva // UMK «Psihologiya». – 2006. – Rezhym dostupa : <http://sdo.mgaps.ru/books/K17/M13/p2/1.pdf>.
13. Horosheva E. V. Sravnitel'noe issledovanie semej, imejushchih rebenka s normativnym i narushennym razvitiem / E. V. Horosheva // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie. – 2010. – № 5. – С. 52–59.

Received February 27, 2018

Revised March 20, 2018

Accepted April 12, 2018